

Лекція 2. Цивілізаційний підхід у дослідженні суспільства

План

1. Сутність цивілізаційного підходу в дослідженні суспільства.
2. Соціоісторичні організми в концепції Ю. Семенова.
3. Відмінності цивілізаційного і формаційного підходу.

1. Сутність цивілізаційного підходу в дослідженні суспільства

Цивілізаційний підхід – це один із основних філософських підходів до осмислення феномена суспільства, визначення засад його життєдіяльності та основ функціонування, дослідження його історичного буття, соціокультурної специфіки, що є підґрунтям формування системи управління та проектування майбутнього.

В сучасній соціальній філософії цивілізаційний підхід сформувався як альтернативна формаційному підходу *модель пояснення всесвітньої історії*. Український вчений з проблем цивілізаційного розвитку **І. Бойченко** зазначає, що цивілізаційний підхід в дослідженні історичного буття посідає одне з чільних місць у сучасній філософії історії. З його позицій *історичний процес постає не як лінійна послідовність, а як розмаїття цивілізацій*. Кожна **цивілізація** також розглядається як *нелінійне утворення монадного характеру*, тобто таке, що в ньому відтворюється і уособлюється всесвітньо-історичний процес в цілому. На різних історичних етапах зміст терміну «цивілізація» зазнавав чималих змін і відповідних тлумачень. У мислителів, які запровадили цей термін, та протягом наступного, досить тривалого часу, поняття «**цивілізація**» вживалося для характеристики не стану суспільства, а *певного соціального процесу*. З першої пол. XIX ст. і до XX ст. воно застосовується переважно для позначення *певного стану суспільства*. Як перше, «процесуальне», так і друге, «системне» тлумачення поняття «цивілізація» здійснювалося з *позицій класичного, лінійно-прогресистського, моністичного підходу*, який до середини XIX ст. в царині філософії історії визначальним. З другої пол. XIX ст. цивілізація стає наріжним поняттям ряду **концепцій некласичної філософії історії**, в яких історичний процес розглядається вже як поліцентричний, нелінійний рух набагато складнішої конфігурації. В роботах **М. Данилевського** і **О. Шпенглера** цивілізація тлумачиться як завершальний етап існування великих живих історичних індивідів (за Данилевським, це – *культурно-історичні типи*, за Шпенглером – *культури*); у **А. Тойнбі** це – *основна складова одиниця історичного процесу*. За цивілізаційного підходу історичний прогрес розглядається не як висхідний рух, поступальний характер якого визначається опозиціями «вище – нижче», «гірше – краще», а насамперед – як поступ, в якому кожна цивілізація в ході самовизначення і самореалізації збагачує своїм, тільки їй притаманним екзистенційним досвідом, інваріантні структури і неминущі загальнолюдські цінності (**І. Бойченко**).

2. Соціоісторичні організми в концепції Ю. Семенова

Найважливішим результатом осмислення феномена цивілізації є уявлення про цей феномен як великий соціальний організм, який проходить певні стадії свого життя. Як стверджує **Ю. Семенов**, прихильники «цивілізаційного підходу» зазвичай ніяк не визначають ключове для них поняття цивілізації. А

якщо придивитися до того, в якому контексті воно ними вживається, неважко помітити, що під цивілізацією розуміється або – що рідше – той чи інший *соціально-історичний організм* з усією притаманною йому культурою («єгипетська цивілізація», «китайська цивілізація»), або – що набагато частіше – та чи інша *регіональна система соціоісторичних організмів*, що має, на думку людей, які її виділили, спільну культуру («шумерська цивілізація», «еллінська цивілізація», «антична цивілізація», «західна цивілізація» тощо). Цивілізація, за **А. Тойнбі**, вичерпує свій життєвий цикл, проходячи такими *етапами*: виникнення, висхідний розвиток, надлом, деградація, дезінтеграція.

Соціальний організм – це одне з понять соціальної філософії, що сформувалося як теоретико-методологічний засіб осмислення соціальних явищ і процесів, пов'язаних із виникненням і функціонуванням конкретних суспільств і соціальних систем. **Ю. Семенов** навів *два підходи до розуміння суспільства*, що склалися в процесі розвитку суспільно-історичної думки: 1) як до простої сукупності людей, у якій єдиними реальними об'єктами соціального дослідження є люди, а ніяких інших не існує (таку точку зору позначають як *соціологічний номіналізм*) і як до цілісного утворення (*організму*), яке має своє власне життя, що не зводиться до існування людей, які його складають, тобто суб'єкта, який розвивається за власними, тільки йому притаманними законами (подібну точку зору нерідко називають *соціологічним реалізмом*). Названі підходи представлені двома напрямками: *колективістською* (**А. Сен-Сімон, О. Конт, Г. Гегель, К. Маркс, неомарксист, структуралісти**) та *індивідуалістською традицією* (**А. Сміт, Д. Юм, К. Поппер, Ф. Хайєк**) інтерпретації соціальних явищ і процесів.

Прагнення знайти дійсно об'єктивну основу життя суспільства з давніх часів спонукало мислителів, які дотримувалися соціологічного реалізму, до пошуків аналогій між суспільством і живим організмом, а іноді й до прагнення уподібнити суспільство до біологічного організму. Мислитель **Г. Спенсер** використовуючи термін «соціальний організм», уподібнював суспільство живому тілу з метою обґрунтувати ідею, що суспільство не є проста сукупність людей, а дещо ціле, що не зводиться до суми утворюючих його індивідів. З 70-х рр. XIX ст. з'явилася *органічна школа соціології* (представлена роботами таких соціологів як **П. Лілієнфельд, Р. Вормс, А. Фульє, А. Шеффле, В. Хвостов**). Представники цієї школи не змогли розкрити характер зв'язків, що лежать в основі суспільства, вони не зрозуміли, що ці відносини не були ні духовними, ні біологічними. Відповідь дав *марксизм*, представники якого виявили *об'єктивний, матеріальний характер економічних відносин*.

Незабаром після приходу до влади більшовиків на території колишньої Російської імперії використання поняття «соціальний організм» було припинено. І хоча в теорії на нього було накладено табу, в практичній політиці здійснювалися процеси, що формували на території колишньої імперії новий соціальний організм. Видатний мислитель **О. Зінов'єв** констатував, що радянська влада формувала цілісність соціального організму СРСР. Пізніше **Ю. Семенов** виступив з обґрунтуванням необхідності введення поняття окремого конкретного суспільства в якості однієї з основних категорій історичної науки і запропонував для позначення цього поняття термін «соціальний організм» (1966 р.).

Зусилля **Ю. Семенова** призвели до обґрунтування ним поняття «*соціально-історичний (соціоісторичний) організм*» (або скорочено «*соціор*») для позначення окремого конкретного суспільства, яке являє собою відносно самостійну одиницю історичного розвитку, що локалізована в просторі та часі, займає певну територію і виступає *основним суб'єктом історичного процесу*. Його складають люди, які підпорядковані одній публічній владі. Були виділені такі *типи соціорів*: первинні суб'єкти історичного процесу – це *соціоісторичні організми*, вторинні – їхні *системи*, третинний – *людське суспільство в цілому*, тобто всі, що існували раніше, та існуючі соціально-історичні організми разом узяті.

3. Відмінності цивілізаційного і формаційного підходу

Порівнюючи формаційний і цивілізаційний підхід до вивчення історії, **М. Осипов** зробив уточнення, що в основі першого полягає *формація*, системоутворюючим фактором якої є *спосіб виробництва* як діалектична єдність продуктивних сил та виробничих відносин, в основі другого – *спосіб життя* (існування), під яким розуміється сукупність найрізноманітніших умов і факторів, що визначають *зміст конкретної цивілізації*. За деякою аналогією з категорією «спосіб виробництва» поняття «спосіб життя» фіксує та відображає єдність, цілісність, з одного боку, життєвих сил певного народу як суб'єкта цивілізації, а з другого – системи соціальних технологій за всіма спектрами буття соціуму, а не лише у сфері виробництва матеріальних благ.

Ці відмінності цивілізаційного і формаційного підходу зумовлюють якісно різні *підходи до організації управління суспільством*. Якщо за формаційного підходу фундаментом (базисом) життя суспільства визнається економічна система, на основі якої формується соціальна структура, політична система і духовне життя суспільства, то за цивілізаційного підходу визначальним фактором життя суспільства є духовна сфера. Поняття «цивілізація» визначається через конституюючу роль виключно духовних цінностей, точніше ціннісно-сміслових аспектів життя певного соціуму. При цьому вони беруться нібито вже в закінченому, готовому вигляді й детермінуючими всі інші сторони соціального життя. Виходячи з такого розуміння значення цивілізації, основою життя суспільства визнається його культура. Отже, *за формаційного підходу соціальне управління базується на уявленнях про визначальну роль економіки в житті суспільства, а за цивілізаційного підходу управління суспільством формується на підґрунті духовного життя і здійснюється засобами культурного впливу*.

У формаційному та цивілізаційному підході по-різному постає роль такого соціального інституту як держава. Згідно першого підходу, держава постає як організація політичної влади, що регулює відносини між різними соціальними групами щодо виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ, що забезпечує існування певного соціального порядку. За цивілізаційного підходу держава має розглядатися як організація політичної влади, яка соціокультурними засобами забезпечує цілісність соціального організму країни.

Український дослідник **І. Бойченко** зазначає: «постнекласичне цивілізаційне розуміння історичного прогресу має не протистояти іншим підходам у спільному просторі постнекласичного філософсько-історичного мислення, наприклад, формаційному, а доповнювати їх».